

ЧАС ОПИС
ОСВІТА РЕГІОНУ

№2(43),216

ВІЗИТИ НА НАЙВИЩОМУ ТА ВИЩОМУ РІВНІ (УКРАЇНСЬКА ТА УГОРСЬКА ПРАКТИКА)

АНОТАЦІЯ У статті аналізується українська та угорська практика організації візитів на найвищому та вищому рівні. Визначаються ключові моменти в підготовці таких візитів, а також детально розглядається роль Головного департаменту Державного Протоколу та Церемоніалу Адміністрації Президента України та Головного управління протоколу Міністерства закордонних справ Угорської Республіки у цій справі. Автор детально зупиняється на змістовній частині переговорного процесу та звертає увагу на інші суттєві елементи проведення таких візитів. Дається приклад підготовки до Будапештського саміту ОБСЄ в грудні 1994 року та узгодженню тексту Меморандуму «Про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї».

Ключові слова: дипломатичний протокол та етикет, організації візитів на найвищому та вищому рівні, Головний департамент Державного Протоколу та Церемоніалу Адміністрації Президента України та Головне управління протоколу Міністерства закордонних справ Угорської Республіки, програма візиту.

VISITS AT THE HIGHEST AND HIGH LEVEL (UKRAINIAN AND HUNGARIAN PRACTICE)

Tkach, Dmytro, Doctor of Political Sciences, Professor, University «KROK» (Ukraine, Kyiv), Vice-rector for international Affairs, tkach-50@yandex.ru

SUMMARY The article analyzes the Ukrainian and Hungarian practice in organization of visits at higher and the highest levels. The key points in the preparation of such visits were defined and the role of the Head Department of State Protocol and Ceremonial of the Presidential Administration of Ukraine and the Head Department of Protocol of the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Hungary in this case was discussed in details. The author elaborates on the content of the negotiation process and pays the attention to other essential elements of the conduction of such visits.

The example of preparation for the OSCE Budapest Summit in December 1994 was provided, as well as the adjustment of the text of the Memorandum «On security assurances in connection with Ukraine's accession to the Treaty on Nonproliferation of Nuclear Weapons».

Key words: diplomatic protocol and etiquette, organization of visits at higher and the highest levels, the Head Department of State Protocol and Ceremonial of the Presidential Administration of Ukraine and the Head Department of Protocol of the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Hungary, program of the visit.

За роки незалежності в Україні сформувалася досить потужна науково-викладацька база для опанування дисципліни «Дипломатичний протокол та етикет» студентами. Серед найбільш значущих робіт авторів, що працюють у цій тематиці, варто назвати: В.П. Галушко [1], Г.М. Калашник [2], О.П. Кулик [3], В.І. Резніченко [4], О.П. Сагайдак [5], П.Д. Сардачук, Т.І. Шинкаренко [6]. Водночас у підручниках чи навчальних посібниках цих авторів розкриваються загальні положення дипломатичного протоколу та етикету, які виходять із норм міжнародного права. Якщо автори і звертаються до специфіки етики та норм дипломатичного протоколу в зарубіжних країнах, то роблять це досить схематично, глибоко не розкриваючи особливостей тієї чи іншої країни. Саме у цьому контексті вважаємо за доцільне дослідити одну із основних форм дипломатичної діяльності, а саме — візити на найвищому та вищому рівні, при цьому зробити спробу порівняльного аналізу української та угорської практики. Загальновідомо, що візити на найвищому та вищому рівні відіграють вирішальну роль у зовнішньополітичній діяльності держави. Саме через безпосереднє спілкування вищих посадовців держав з'являється можливість швидкого й авторитетного вирішення гострих та складних питань міжнародного життя. При підготовці та проведенні таких візитів як в Україні, так і в Угорщині відповідні протокольні служби

керуються Віденською конвенцією про дипломатичні зносини 1961 р. І тут у їх діяльності проявляється те загальне, що характерне для роботи протокольних підрозділів усіх країн — учасників Конвенції. Водночас в обох державах існують свої особливості та специфіка протоколу. Розглянемо це більш докладно. В Україні візитами на найвищому рівні опікується Головний департамент Державного Протоколу та Церемоніалу Адміністрації Президента нашої держави. Окрім цього, візити на високому рівні забезпечують структурні підрозділи з питань протоколу Апарату Верховної Ради України, Секретаріату Кабінету Міністрів України, а також Міністерства закордонних справ України та інших органів виконавчої влади України. В Угорщині існує єдиний державний орган, який організує та координує роботу всіх органів державної влади у цій царині. Цим органом є Головне управління протоколу Міністерства закордонних справ Угорської Республіки. Цей підрозділ хоч і є частиною Міністерства, на нього покладається головна роль в організації протокольної роботи в державі. І хоч у Президента країни, Прем'єр-міністра, Державних Зборах, окремих міністерствах і відомствах є протокольні відділи, однак всі свої дії, пов'язані з протокольною складовою міжнародних контактів, вони узгоджують із Головним управлінням. Діяльність цього підрозділу регламентується Положенням «Про структуру та засади діяльності МЗС Угорщини» [7]. Порядок прийому в Україні глав іноземних держав, глав парламентів, глав урядів, міністрів закордонних справ, інших високих посадових осіб, представників іноземних держав регламентується статтею II положення про Державний Протокол та Церемоніал України» [8]. Візити в Україну за своїм значенням, статусом особи, яка очолює іноземну делегацію, та особливостями їх здійснення поділяються на державні, офіційні, робочі візити, візити проїздом, неофіційні візити, візити у статусі особистого гостя. Ми розглянемо перші три типи візитів. Ініціатива проведення візиту на найвищому рівні, як правило, належить президенту країни, який планує його здійснити. Про це МЗС вербальною нотою повідомляє посольство України, яке у свою чергу доводить цю інформацію до МЗС України, яке інформує про це Адміністрацію Президента. Рішення щодо часу проведення візиту, його тривалості, органів та осіб, відповідальних за підготовку візиту, і щодо направлення запрошення ухвалюється Президентом України. Після цього знову-таки вербальною нотою МЗС України повідомляє посольство країни, президент якої висловив бажання відвідати нашу країну, про згоду на проведення візиту. Аналогічна схема діє при узгодженні візитів Голови Верховної Ради України, Прем'єр-міністра України — Міністерством закордонних справ України стосовно візитів відповідно глав парламентів, глав урядів іноземних держав, міністрів закордонних справ. Програма візиту в Україну глави іноземної держави розробляється Головним департаментом Державного Протоколу та Церемоніалу та затверджується відповідно Президентом України. Потім дипломатичними каналами програма узгоджується із країною, президент якої висловив бажання відвідати Україну. У разі прибуття глави держави з дружиною, у програмі візиту передбачається участь у протокольних заходах дружини Президента України, для неї складається окрема програма. Узгоджена програма друкується книжечкою двома мовами: українською та мовою країни-гостя. Окрім програми перебування президента в Україні, в ній розміщені схеми розташування членів делегацій по машинах, корисна інформація: номери телефонів Головного департаменту Державного Протоколу та Церемоніалу; посольства країни – гостя; телефони аварійних служб м. Києва. Програма роздається кожному члену делегації та особам, які супроводжують високого гостя. Протокольні заходи за участю глав іноземних держав проводяться з урахуванням конституційного устрою відповідної іноземної держави. В разі відсутності інституту президента (в державах із монархічним устроєм, парламентською формою правління тощо) забезпечення візитів глав урядів здійснюється згідно з протокольними вимогами щодо прийому глави іноземної держави. Розглянемо українську практику проведення державних візитів. Статус такого візиту можливий тільки у разі, коли він здійснюється главою іноземної держави і, як правило, лише один раз за час перебування його на цій посаді. Як правило, високий іноземний гість прибуває в аеропорт Бориспіль. Над летовищем піднімаються державні прапори України та країни

гостя. Перед трапом літака розстелюється червона килимова доріжка. Уздовж доріжки вишиковуються воїни почесної варти. Далі віце-прем'єр-міністр України, заступник міністра закордонних справ, глава Адміністрації Президента України, начальник Головного департаменту Державного Протоколу та Церемоніалу, Голова Київської міської державної адміністрації, посол України в країні гостя, начальник відповідного структурного підрозділу Міністерства закордонних справ України, інші офіційні особи. На борт літака піднімаються начальник протокольного департаменту Міністерства закордонних справ України разом із послом відповідної іноземної держави в Україні, які вітають главу іноземної держави і запрошують його до виходу. Президент сходить з літака, дівчата в українських національних костюмах вітають президента хлібом-сіллю. Дружині хлопці в українських національних костюмах вручають букет квітів. Високому гостю представляють українських офіційних осіб, що його зустрічають, після цього він направляється до кортежу, на основній машині встановлюються прапорці України та країни гостя. У поїзді до місця проживання з президентом у машині слідує віце-прем'єр-міністр України, а також перекладач. Члени делегації та супроводжувачі займають місця в автомобілях, згідно з програмою візиту. Від аеропорту до державної резиденції, в якій розміщується глава іноземної держави, а також у пересуванні містом автомашину глави іноземної держави супроводжує почесний ескорт мотоциклістів. У місті на шляху проходження кортежу вивішуються державні прапори відповідної іноземної держави і Державний Прапор України. Як правило, кортеж прямує до місця державної резиденції. Після невеликого відпочинку президент і супроводжувачі знову сідають у кортеж і прямують до Будівлі Адміністрації Президента України. Офіційна церемонія зустрічі (проводів) відбувається біля Будівлі Адміністрації Президента на вул. Банковій. Біля центрального входу до будівлі, до якого встановлюються державні прапори України та країни гостя, главу іноземної держави вітає Президент України. У разі участі в державному візиті дружини глави іноземної держави Президент України вручає їй квіти. Президент України разом із главою іноземної держави у супроводі керівника Головного департаменту Державного Протоколу та Церемоніалу Адміністрації Президента України проходять до позначеного килимом місця. Біля центрального входу палацу шикується почесна варта з чотирьох родів військ та військового оркестру. Музиканти виконують державні гімни країни гостя та України. Під час виконання гімнів лунає салют націй (21 артилерійський залп). Начальник почесної ваhti віддає рапорт президенту-гостю. Той підходить до прапора України, кланяється. Після цього керівники двох держав обходять стрій почесної варти. Президент іноземної держави підходить до мікрофона і українською мовою вітає вояків. Ті йому відповідають вітанням. Далі президент-гість представляє президенту України членів своєї делегації, те ж саме робить український високопосадовець. Після чого воїни проходять перед ними урочистим маршем, завершається парад проходженням військового оркестру. Ділова частина візиту, хоч і меншою мірою, але також враховує вимоги протокольних норм. Безумовно, у центрі уваги при державному візиті перебувають переговори віч-на-віч, переговори у пленарному форматі. Протоколом визначаються час і місце переговорів, коло офіційних осіб, які беруть участь у зустрічах з обох сторін. Під час переговорів на столі встановлюються прапори України та країни-гостя, а також таблички з прізвищами членів делегацій українською мовою та мовою країни гостя. При цьому ці таблички розміщуються так, щоб українська делегація бачила прізвища гостей українською мовою, в гості своєю мовою. Після завершення переговорів, як правило, влаштовується прес-конференція, яку веде прес-секретар Адміністрації Президента України. Як українська сторона, так і гості вручають один одному подарунки. Це, як правило, художні витвори, вироби народних митців. Українська протокольна практика не має спеціальної церемонії вручення подарунків. Існує також практика вручення державних нагород, але це попередньо оговорюється сторонами. Особливо люблять вручати та отримувати нагороди президенти країн Латинської Америки. Український протокол передбачає покладання вінків іноземним гостем до могили Невідомого солдата та пам'ятнику жертвам Голодомору. Останню церемонію було включено у протокол під час президентства В.Ющенка. Церемонія від'їзду президента іноземної держави

відбувається аналогічно приїзду. Тепер перейдемо до угорського протоколу щодо візитів на вищому рівні. Як відомо, найвищим тут є державний візит. Угорські дипломати розробили спеціальну церемонію для цього виду візитів. Головні події урочистої зустрічі високого гостя відбуваються на площі ім. Л.Кошута перед Державними зборами Угорщині. На відміну від українського протоколу зустріч на лєтовищі є досить скромною. Тут делегацію зустрічає державний секретар МЗС та начальник Головного управління протоколу, посол держави-гостя. Далі у супроводі державного секретаря Президент у кортежі слідує до площі Л.Кошута перед Будівлею Національних зборів Угорщини. Тут вишиковують почесну варту та військовий духовий оркестр, до складу якого входить почесна рота кавалерії. Остання бере участь в усіх урочистостях країни. Угорці пишаються своїми гусарами і зберігають цю традицію із давніх часів. Високого гостя зустрічає угорський відповідник, вітає його та підводить до офіцера, який командує почесною вартою. Президент-гість у супроводі свого колеги та офіцера підходять до державного прапора, кланяється йому та проходить уздовж військові колони, вітається із кожною ротою угорською мовою, вояки у свою чергу відповідають. Після цього два президенти стають на невеличкий подіум, а повз них урочисто крокують почесні роти військових та кавалерії. Завершає урочистий марш військовий оркестр. До речі, за роки існування демократичної Угорщини цей церемоніал двічі порушувався. Перший раз під час візиту Голови Верховної Ради України Л.М.Кравчука у травні 1991 року. Проблема була в тім, що угорський дипломатичний протокол у перший та й, мабуть, останній раз зіштовхнувся знеобхідністю прийому делегації вищого рівня на чолі з головою парламенту. Не президента, не прем'єр-міністра, а саме — спікера парламенту. Був ще один делікатний момент: реакція Радянського Союзу на рівень прийому української делегації, адже тут лідер був один — М.Горбачов, і тільки його потрібно було приймати з усіма відповідними почеснями. Угорці вийшли з цього становища, створивши особливий протокол для зустрічі Л.Кравчука. Замість парадної загальноприйнятої зустрічі на площі ім. Л.Кошута перед парламентом, війська були вишикувані на лєтовищі, а над резиденцією і на автомобілі були встановлені прапори УРСР, але в місті їх не було. Українців влаштував і такий варіант, тому що їх уперше приймали за кордоном як представників самостійної держави. Вдруге це було пов'язано із візитом до Угорщини Прем'єр-міністра України В.Ф. Януковича у березні 2007 року. У той час в Будапешті відбувалися бурхливі події. Опозиція створила біля будівлі Державних зборів наметове містечко, на кшталт українського майдану, і проводити церемонію зустрічі В.Ф.Януковича на площі ім. Л.Кошута було небезпечно. І тоді знову угорський протокол організував урочисту церемонію на лєтовищі. Більш того, сам Прем'єр-міністр Угорщини Ф.Дюрчані, а такої практики в угорців не існує, особисто зустрів нашого главу уряду на лєтовищі біля літака і супроводжував його до місця переговорів. Але повернемося до традиційної угорської практики зустрічі гостей на найвищому рівні. Після закінчення урочистостей на площі ім. Л. Кошута високий гість слідує зі своїм угорським колегою до палацу Шандора. Про палац Шандора потрібно сказати окремо. Палац Шандора (угорською *Sándor-palota*) розташований у Будаїській фортеці. Збудований у 1806 році згідно з проектом архітектора Міхая Поллака для графа Вінсента Шандора. З серпня 1919 року по червень 1941 року у палаці Шандора працювали прем'єр-міністри Угорщини. Під час Другої світової війни палац був повністю зруйнований. Відбудували його тільки в 2002 році та повністю відновили внутрішнє оздоблення, навіть меблі та картини були поновлені за довоєнними світлинами. З 22 січня 2003 року палац Шандора є офіційною резиденцією Президента Угорської Республіки. Традиційно Президент Угорщини запрошує свого відповідника на терасу, з якої відкривається чудовий краєвид на Дунай та Будапешт, там робляться світлини на пам'ять. Високого гостя заводять у спеціальну залу, де виставлені подарунки від угорського президента та президента гостя. Угорська

Дмитро Ткач. Візити на найвищому та вищому рівні (українська та угорська практика)

сторона, як правило, дарує вироби відомої у світі порцелянової мануфактури Геренд або дорогі вина провінції Токай. Йде огляд і відповідні пояснення, після чого високі чільники двох держав проходять у невеличкий зал, де проходять переговори у форматі віч-на-віч, а далі переговори йдуть у пленарному режимі. При кожному візиті на найвищому рівні обов'язковим є покладання квітів до монументу невідомого воїна на площі Героїв. Ця церемонія також супроводжується ротою почесної варти та військовим оркестром. Далі все проходить традиційно, за винятком урочистого обіду, який як правило, угорська сторона проводить у різних історичних будівлях Будапешта, це можуть бути і знамениті виставочні зали, і музеї, відомі ресторани. З власної практики можу сказати, що найтяжче готувати візити під час проведення самітів. Автору цієї статті довелося організовувати багато візитів президентів України в Угорщину, Словенію, а також декілька самітів президентів країн ЦСЄ, ОЧЕС в Україні. Проблема організації таких візитів закордоном полягає у тім, що приймаюча сторона надає тільки протокольний автомобіль, охорону і програму саміту. Все інше: від розміщення делегації, детальної програми її перебування, забезпечення транспортом – лягає на посольство. Наведу лише один приклад такої роботи. У грудні 1994 року в Угорщині відбувся саміт країн НБСЄ, на якому ця спільнота отримала нову назву – Організація з безпеки та співробітництва у Європі (ОБСЄ). Вперше на цей надзвичайно важливий форум було запрошено делегацію України на чолі із новим президентом Л.Д.Кучмою. У Будапешт разом із Президентом прибули секретар РНБО В.П.Горбулін, глава адміністрації президента Д.В.Табачник, міністр закордонних справ Г.Й.Удовенко, його заступник Б.І.Тарасюк, голова комітету із закордонних справ ВР Б.І.Олійник та ще велика група супроводу. Для невеликого колективу посольства цей візит був справжнім випробуванням. Ми склали мережний графік роботи, кожний співробітник посольства отримав власне завдання, де його дії були розписані по хвилину. Ситуація ускладнювалася ще тим, що у приміщенні Центру конгресів, де проходив саміт, було лише шість кімнат, де можливо було проводити двосторонні зустрічі. А делегацій було більше п'ятдесяти. Саміту передувала досить складна робота з узгодження тексту Меморандуму «Про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї» – документа, який мали підписати під час його проведення. Переговори проходили у готелі «Новотель», у них брали участь делегації країн-підписантів Білорусі, Казахстану, РФ, США та України. В Україні грошей на відрядження в Будапешт дипломата високого рівня не було, тому мені довелося очолити нашу делегацію. Питання багатосторонньої дипломатії для мене завжди були складними, а тут ще мова йшла про відмову від ядерної зброї. Виручали постійні консультації телефоном із заступником міністра Б.І.Тарасюком. Оскільки на цих переговорах я був старшим за рангом, то мені довірили роль модератора. Протокол проведення підписання передбачав підписання у форматі 3 + 1 (Великобританія, РФ, США + Україна) документа про надання Україні гарантій безпеки. Проблеми виникли тоді, коли молодий казахський дипломат, виконуючи вказівку Центру, заявив, що його країна проти формату 3 + 1, тому що гарантії безпеки потрібно надати і Казахстану, і Білорусі. Відповідно формат повинний бути 5 + 1. Я передзвонив Тарасюку та повідомив цю новину. Реакція Бориса Івановича була надзвичайно різкою. Він дав мені вказівку відстоювати нашу позицію до кінця, оскільки Казахстан та Білорусія вже відмовилися від свого без'ядерного статусу. Казахи про таку постановку цього питання і слухати не хотіли. На цей час американці прислали посла із особливих доручень, якому я здав модераторство. Ми разом із ним думали, як вирішити цю ситуацію, але виходу не знаходили. І ось уночі мені приснився сон, що потрібно зробити формат 3 + 1 по три рази. Вранці я набрав Тарасюка і повідомив про такий варіант, він помовчав, а потім сказав, що рішення дуже слушне, але потрібно переконати у цьому казахів та білорусів. Перед черговим засіданням робочої групи я повідомив американського колегу про цю пропозицію, вона йому сподобалася. Але щоб убезпечити нас від непоступливості казахів, ми домовилися, що ця пропозиція прозвучить від американської сторони. Так воно і трапилося. Казахи та білоруси на цю пропозицію погодилися. Л.Д.Кучма приїхав за день до саміту. Поселили ми всю делегацію у готелі «Гелерт», це один із кращих старовинних будинків Буди. Ще з

Києва я отримав команду від Д. Табачника поселити його у номер президентського рівня. Така можливість була і вимога глави Адміністрації Президента була виконана. Готель Президенту і членам делегації сподобався, в комплекс входили також термальні купальні, так що вранці можливо було їх відвідати. Саміт для делегації пройшов успішно. Кучма провів двадцять шість зустрічей за два дні. Нам з начальником протоколу секретаріату Президента України Г. Чернявським довелося узгоджувати як час, так і місце проведення. Під час чергового цейтноту із приміщенням, я звернувся до директора готелю з проханням надати його кабінет у розпорядження українського Президента, він погодився і проблема з приміщенням для зустрічей була вирішена. Л.Д.Кучма був надзвичайно задоволений результатами своєї участі у Саміті, при відльоті подякував мені особисто, просив передати подяку колективу посольства. По прильоту у Київ при зустрічі з пресою підкреслив, що надзвичайно ефективно спрацювало Міністерство закордонних справ та посольство України в Угорщині [9]. Підбиваючи підсумок української та угорської практики організації та проведення візитів на найвищому рівні, потрібно зазначити таке. Українському протоколу варто позбутися помпезності під час зустрічі президентів іноземних держав на летовищі, достатньо, щоб їх зустрічали два – три українські високопосадовці на рівні заступника міністра закордонних справ, начальника Головного департаменту Державного Протоколу та Церемоніалу. Цікавою видається угорська церемонія вручення подарунків, а також організація урочистих обідів, вечерь у музеях мистецтва чи в історичних спорудах. Особливого шарму надає церемонії зустрічі президентів в Угорщині участь у ній роти кінних гусарів. В Україні, з урахуванням козацьких традицій, така церемонія було б також доречна.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Галушко В.П. Діловий протокол та ведення переговорів: навчальний посібник. — Вінниця, 2002.
2. Калашник Г.М. Вступ до дипломатичного протоколу та ділового етикету: навчальний посібник. — К., 2007.
3. Сардачук П.Д., Кулик О.П. Дипломатичне представництво: організація і форми роботи: навчальний посібник. — 2ге вид. — К., 2008.
4. Резніченко В.І. (у співавт.) Довідник-практикум офіційного, дипломатичного, ділового протоколу та етикету. — К., 2003.
5. Сагайдак О.П. Дипломатичний протокол і етикет. — 2-е вид. — К., 2006.
6. Шинкаренко Т.І. Дипломатичний протокол та етикет: навчальний посібник. — К., 2007.
7. Akülygymiszter13/2009. (XI.20.) Kü Mutasításaa Külygymiszterium Szervezeti és Működési Szabályzatáról [Електронний ресурс]. — Режим доступу:— <http://www.kormany.hu/hu/kulgaszdasagi-es-kulugymiszterium>
8. Указ Президента України « Про Державний Протокол та Церемоніал України» від 22 серпня 2002 року, N 746/2002.
9. Ткач Д. Зізнаюсь, я жив, живу, і, дасть Бог житиму. — К.: ДП «Видавничий дім «Персонал», 2010. С.152–53.

REFERENCES

1. Galusko V.P. (2002) Dilovuj protocol ta vedennnj peregovoriv: Navcsalnuj posibnuk. — Vinnucja.
2. Kalasnik G.M. (2007) Vstup dodiplomatichnogoprotokolutaetuketu: Navchalnijposibnuk. — Kyiv, 2007.
3. Sardachuk P.D., Kuluk O.P. (2008) Duplomatichne predstavnictvo: organizacijal formu pobotu: Navchalnij posibnuk. 2-gevud. Kyiv.
4. Reznichenko V.I. (uspivavt.) (2003) Dovidnuk-praktikumoficijnogo, duplomatichnogo, dilovogo protokolu ta etuketu — Kyiv.
5. Sagajdak O.P. (2006) Duplomatichnuj protokol ta etuket — 2-evud. Kyiv.
6. Sunkarenko T.I. Duplomatichnujprotokoltaetuket: Navchalnijposibnuk. — Kyiv., 2007.
7. Akülygymiszter13/2009. (XI.20.) Kü Mutasításaa Külygymiszterium Szervezeti és Működési Szabályzatáról [Electronic re-s ourse] — Available from: <http://www.kormany.hu/hu/kulgaszdasagi-es-kulugymiszterium/>
8. Ukaz Prezudenta Ukrainu «Pro Derzavnuj Protokolta Ceremonial Ukrainu» vid 22 serpnja 2002 roku, N 746/2002.
9. Tkach D. (2010) Ziznajasj zuv, zuvy, i dast Bog zutumu. — Kyiv. DP «Vudavnuchujdim «Personal». P. 152–153.